

Maie Tuulik: „Vabadus on kasvatus lõppsiht, mitte lähtepunkt.“

Kas kasvatus on nonsenss?

M a i e T u u l i k

Kasvatusteadlane

Inimene saab inimeseks alles kasvatus kaudu – see on klassikalise pedagoogika alustõde. Just kasvatus peaks tõstma inimese kõrgemale bioloogilisest olemisest ja istutama temasse vaimsuse (kultuuri).

Kasvatuse suutmatuses olemasolevat oluliselt muuta või koguni selle kahjulikkusest hakati rääkima alles sadakond aastat tagasi. Musta kasvatus ja anti-pedagoogika eestkõnelejad protestisid kirglikult mitte ainult koolikohustuse ja laste isiksuste „väänamise“ vastu koolis, vaid taunisid ka kodust kasvatust. Laske lastel kasvada, igasugune sekkumine võib pöördumatult kahjustada lapse ise-regulatiivset arengut. Loogem soodsad keskkonnatingimused – see on kõik, mis meilt nõutakse, sest iga laps sirgub omaenda rütmis ja küpseb omaenda eelduste kohaselt nagu taim looduses. Kobestage mulda, kastke ja väetage ning laske päikesel hellitada – piitlikult öeldes vajab sedasama inimlapski, sest kõik vajalik on tal sünnipäraselt olemas.

Sarnast loodusteaduslikku lähene-mist inimesele pooldab ka nüüdisaegne

eksperimentaalpsühholoogia. Jüri Allik (2009) on ühes usutluses öelnud, et teadusraha liikumist arvestades võib väita, et psühholoogia liigub loodustea-duste suunas. Tema arvates on kasva-tuse ja perekonna osa isiksuse põhi-suundumuste kujunemisel kas mini-maalne või olematu. Peamised isiksu-seomadused (seadumused) on pigem mingid ajusisesed bioloogilised protses-sid, mis kujunevad välja oma sisemise arenguseaduse alusel ning on kasva-tuse suhtes paindumatud. Kuigi ka Liisa Keltikangas-Järvinen (2009) kinnitab oma raamatus, et inimesed ei muuda oma olemust, ei eita ta kasvatus olulist rolli inimese elus.

Kutsikate puhul on asi selge – kui me ei õpeta oma armast väikest karvakera kuuletuma, oleme mõni aeg hiljem püsti hädas lärmaka ja pöörase koeraga. Ka

lapsi on aegade algusest peale kasva-tatud.

Mis on kasvatus?

Meie tänapäevases keelepruugis on kasvatus ja hariduse selgepiiriline erisus kadunud, sest ingliskeelne *educa-tion* tähendab nii ühte kui ka teist. See-pärast pole midagi imestada, kui näed-kuuled arutlusi *ä la koortekooli on vaja selleks, et koer oleks haritud*. Loomuli-kult mõeldakse, et koeri tuleb dresseeri-da, et nad kuuletusid korraldustele jms, kuid see ei ole koerte haritus!

Haridust ja kasvatust ei saa ühte pat-ta panna – tuletame meelde eesti vana-sõna: haridus matsi ei riku. Ka meie päevil, nii nagu varasematelgi aastatel, võime kohata mitte ainult haritud matse ja kaabakaid, vaid ka vähese koolihari-dusega džentelmene.

Mõistust haritakse ja iseloomu kasvatatakse. Kui jätame mõistuse harimise kõrval unarusse iseloomu vormimise, on tulemuseks viitukasvanud inimene. Klassikaline pedagoogika (näiteks Peeter Pöld) peab kõlbelse, inimliku inimese kasvatamist kooli peaülesandeks. Samasugust arusaamist näeme juba antiigi kuldajastust pärit tekstides. Mitte ainult Sokratese, Platoni ja Aristotelese mõtled pole oma väärtust ja tähendust kahekümne viie sajandi jooksul säilitanud, vaid ka vabaduspedagoogika esimene laulik Rousseau „laulis sama laulu“: on vaja loobuda ühekülgsest mõistuse kultiveerimisest, mõjutada tuleb lapse hingeelu, sest igas inimeses on headuse ja vooreslikkuse alged, mis eristavad teda loomast.

Mõistuse harimise ja iseloomu kasvatamise selgepiirilise eristuse leiame ka Jakob Hurdalt (1907), kelle arvates on vaimuvalgusel kaks poolt: „... *teine pool annab mitmesugust tundmist ja teadmist – see on teaduslik haridus, mis mõistuse asi on; teine õpetab saadud tundmisi ja teadmisi õigesti tarvitades kõigis asjus ausaid kombeid kinni pidama ja head sihti silmis hoidma, mis meie südamehariduseks nimetame, sest hea ja kuri oma aset südames peavad. Tõesti haritud inimene on see, kelle mõistus teaduslikult ja süda kombelikult hästi haritud on.*”

Sarnaselt Hurdaga eristatakse ka klassikalises pedagoogikas mõistuse harimist (haritud/harimatu inimene) ja iseloomu e karakteri kasvatamisest (hea/kuri inimene).

Mis on iseloom?

Jüri Allik (2009) räägib oma raamatus sünnipärastest iseloomuomadustest, mis elu jooksul oluliselt ei muutu ja kasvatusele ei allu. Ehkki isiksusepsühholoogia õpikud eristavad tavaliselt mitut põhimõtteliselt erinevat käsitlusviisi (psühho-dünaamiline, humanistlik, kognitiiv-käitumuslik ja iseloomujoonekeskne käsitlus), peatub Allik uue põlvkonna isiksusetooriatel ning selgitab viie faktori teooriat, mille loojad on Robert R. McCrae ja Paul T. Costa. Inimest saab kirjeldada viie põhiomaduse järgi: neurootilisus, ekstravertsus, avatus, sotsiaalsus ja meelekindlus, kusjuures igal inimesel kujuneb iseloomulik käitumusmuster välja vastastoimes keskkonnaga.

Mida siis ühe või teise omaduse kindlakstegemiseks inimese juures uuritakse? Loetelu on järgmine.

Neurootilisuse (N) kindlakstegemiseks uuritakse ärevust, vaenulikkust, masendust, enesekontrolli, impulsiivsust ja haavatavust.

Ekstravertsuse (E) selgitamiseks uuritakse soojust, seltsivust, kehtestavust, aktiivsust, seiklusjanu ja positiivseid emotsioone.

Avatuse (O) määratlemiseks uuritakse vastuvõtlikkust fantaasiale, kunstile, tunnetele, tegudele, ideedele ja väärtustele.

Sotsiaalsuse (A) määramiseks uuritakse usaldust, siirust, omakasupüüdmatus, järeleandlikkust, tagasihoidlikkust ja osavõtlikkust.

Meelekindlus (C) tehakse kindlaks asjatundlikkuse, korralikkuse, kohusetunde, eesmärgipärasuse, enesedistsipliini ja kaalutlemise uurimisega.

Uurimused on näidanud, et need viis seadumust on inimese elu jooksul väga stabiilsed: kord väljakujunenuna ei tee nad inimese elu jooksul enam läbi suuri muutusi (Allik 2009). See tähendab, et väljakujunenud isiksust – täiskasvanud inimest – ei ole enam põhimõtteliselt võimalik muuta. Sarnaselt kõveraks kasvanud puuga, mida ei ole võimalik sirgeks suruda. Küll aga oluks see võimalik noore puukesega.

Liisa Keltikangas-Järvinen (2009) kirjeldab inimese sünnipäraselt muutumatut loomust individile ainuomaste temperamendijoonete kogumina: sensitiivsus, aktiivsus, kohanemisvõime, visadus (järjekindlus), häiritavus (keskendumismisvõime), rütmilisus, lähedus ja intensiivsus. See on kaasasündinud valmiduste või kalduvuste koond, mis määrab inimese individuaalse reageerimise või käitumisstiili. Tegu on inimese individuaalsust iseloomustavate joontega, mille määravad aju ehituse ja neurokeemiliste protsesside eripära. Inimesed muutuvad vananemise ja kasvatuse kaudu küll rahulikumaks, kaalutlevamaks ja julgemaks, aga nad ei muuda (või kui, siis väga harva) oma olemust.

Ent sünnipärane, bioloogiline pool, on vaid üks osa inimese terviklikust loomusest. Liisa Keltikangas-Järvinen selgitab, et tegemaks õigeid otsuseid, vajab iga laps suunamist ja kasvatust. Sünni-

päraste kalduvuste ja valmiduste kogumist areneb kasvatuse kaudu personaalsus, st sellised komponendid nagu minapilt, enesehinnang, väärtused, motiivid, eetilised sihid, sotsiaalsed võimed ja tegevusmudelid.

Personaalsus on eriline temperamendipõhine väärikivi, see on kasvatuse lõpptulemus (Keltikangas-Järvinen 2009).

See tähendab, et ka nüüdisaegne psühholoogia tunnustab sedasama, mida võime lugeda pedagoogika klassikast, näiteks Peeter Põllu töedest. Inimese bioloogilisele loomusele peab lisanduma sotsiaalne ehk kõlbeline ehk vaimne loomus.

Peeter Pöld kirjutab: „*Bioloogias mak-sab ühelt poolt pärilikkus, teiselt poolt ümbritsevate oludega kohandumine. Bioloogias ei ole vabadust, kõik liigub vääramata seaduste järgi. Kõlblus aga eeldab vabadust, olude ümberloomist, füüsilise kausaalsuse katkimurdmist, eesmärke ja sihte, mis on inimese e n d a seatud, mis antud loodusraamidest üle ulatuvad. Kõlblust ei saa mõõta tavaliste teaduse mõõdupuudega, kõlblus põhineb väärtusotsustustel.*”

Inimlikkuse e kõlbluse e headuse sisu on läbi aegade samaks jäänud. Me võime seda sõnastada näiteks Platoni kardinaalvõrreidena (mõõdukus, mehisus, mõistlikkus ja õiglus) või Kanti kategoorilise imperatiivina (kohustusena iseenda ja teiste ees) või ka tänapäeva individuaalsete ja sotsiaalsete väärtustena.

„*Tarvis on loomusundisid heita enese alla, mõistuse käsu alla (enesevalitsus, puhtus, sisemine vabadus), tarvis on sisemist kooskõla iseendaga, oma aadetega (tõde või tõelikkus), tarvis on teistele lubada, mida eneselegi (õiglus), tarvis on teiste õnnest ja rõõmust rõõmu tunda (heatahtlikkus)*” (Pöld 1993).

Bioloogiline loomus on meile looduse poolt antud, headeks ja halbadeks me looduse poolest ei muutu. Arvan, et just seda pidas Uku Masing silmas, väites, et inimene on sündides vaimselt tühi.

Valikuvabadus

Aristoteles arvas oma aruteludes, et halva iseloomuga inimene ei saa jätta tegemata halba, isegi kui ta vannub vastupidist. Nagu ei saa kivist kinni haarata see, kes on selle õhku visanud, nii ei ole ka kord paheliseks saanud inimesel

enam võimalik teisiti olla. Seega vastutab inimene oma iseloomu eest, sest vähemalt alguses sõltub see temast. Inimene ise suunab oma käitumist sellesse või teise moraalsesse suunda. Inimene võib iseenast valida. Kui ta juba kord on end valinud, määrab inimene ette oma käitumise loogika. Kõlbeline inimene püüdleb kõrgema hüve poole, ta ei rahuldu elu stiihilise kulgemisega. Ta püüab olla oma tegevuse peremees ja võtab endale kogu vastutuse. Tsiteerin Aristotelest (1996):

„Nii lastele kui loomadelegi on vabatahtlikkus ühiseks omaduseks, valik aga mitte. Tegutsemist hetke mõjul võime nimetada küll vabatahtlikuks, kuid mitte valikust tulenevaks. Need, kes räägivad valikust kui himust, vihast, soovist või mingist arvamusest, ei näi õigesti mõtlevat. Valik ei kuulu ju neile, kes loogiliselt ei arutle, küll aga kuulub himu ja viha. Ohjeldamatu inimene tegutseb küll himustades, kuid mitte valikut tehes, vaoshoitud inimene seevastu valikut tehes ja mitte himude mõjul. Himu vastandub valikule, himu himule mitte.”

Iga tegevus ja iga otsus muudab veidi meie mina, seda osa meist, mis teeb valikuid. Niimoodi – samm-sammult ja tegu-teolt – kujundamegi oma tõelise mina kas taeva- või põrguolendiks.

Headus

Georg Moore'i arvates on hea terviklik mõiste ja seda ei ole võimalik lahti harutada. Moraalset head tunnetatakse intuiitselt. Ludvig Wittgensteini seletuse kohaselt kasutatakse mõistet hea kahes väga erinevas tähenduses: triviaalses ehk suhtelises ja eetilises ehk absoluutses. Näiteks hea laud: hea tähistab siinses kontekstis vastavust eelnevalt valitud mõõdupuule ja on lihtne faktilause. Hea inimese puhul on aga tegemist absoluutse väärtusotsustusega ja ükskõik, missuguste sõnadega me ka ei üritaks head täpsustada, jääb see tabamatuks.

Nüüdisaja pedagoogikakirjandust analüüsid on jõutud huvitava tulemuseni: kasvatusmaailmast on kadunud terve hulk sõnu, mis sinna varem kuulusid, ja juurde on tulnud uusi, mida varem ei kasutatud. Kadunud on moraalse maiguga sõnad, asemele on tulnud sotsiaalse maiguga sõnad. Mõned näited (Mitchell 1988): „out” words: duty, evil,

bad, wicked, scholar, naughty, studiosus, clever, subject, method, punishment, standards, dul; „in” words: anti-social, uncooperative, open-ended, creative, integrated, participation, meaningful, awareness, relationship, involvement, treatment, on-going, under-achieving.

Tuletame siinkohal meelde Dmitri Lihhatšovi mõtteid selle kohta, et sõnad kaovad siis, kui kaob valdkond, mille kohta nad käivad (Lihhatšov 1993).

Clive Lewis (1992) arutleb oma raamatus, et mõned inimesed on küll pealtnäha head, kuid kasutavad liiga vähe oma eeldusi ja kasvatust, st nad on tegelikult halvemad kui need, keda peetakse halvadeks. Kas me võime teada, kuidas me ise käitüksime, kui meil oleksid teistsugused psüühilised eeldused, halb kasvatus ja lisaks veel selline võim nagu Himmleril? Me näeme ainult tulemusi, mida inimeste valikud n-õ toormaterjalist kujundavad. Suur osa inimese psüühilisest konstitutsioonist sõltub arvatavasti tema kehast, nii et kui ihu sureb, langeb kõik üleliigne maha ja tõeline inimene, see, kes tegi valikuid, jääb alasti. Mitmesugused head omadused, mida pidasime enda omaks, aga mida põhjustas hoopis näiteks hea seedimine, langevad ära, samuti kaob kõik inetu, mida põhjustasid kompleksid või halb tervis. Siis näeme iga inimest esimest korda sellisena, nagu ta tõeliselt on. Ja see pakub üllatust.

Kasvatusega saab anda hingele õige suuna

Platoni „Politeias” on arutus selle üle, et inimese hinges on mõndagi sellist, mis tulnuks välja juurida juba lapsepõlves. Clive Lewis (1987) maalib meis peituvate pahealgete paremaks mõistmiseks järgmise pildi: „Meie sisemaailmas leidub asju, mis on otsekui imikud: tillukesed lapsikud himusid, väikesi vihavimma algeid, mis ühel päeval võivad kasvada joomatõveks või teadlikuks süstemaatiliseks vihkamiseks.”

Enesekontrolli, võimet olla vastu tundetormidele, on peetud vooruseks Platoni aegadest peale. Vanadel kreeklastele oli selle jaoks termin *sophrosyne*, mis tähendas tasakaalustatust, ülevoolavate tunnete ohjeldamist. Aristotelese (1996) õpetuse kohaselt on inimese loo-

muse alged vastuolulised, mistõttu iseloom, see inimese saatuse kujundaja, kujuneb iga tegemise ja tegemata jätmisega: inimesed muutuvad õiglasemaks, kui nad tegutsevad õiglaselt; vapramaks, kui nad tegutsevad vapralt; mõõdukamaks, kui harjutavad mõõdukust, ning mõistlikeks, kui toimivad mõistlikult.

Ühesõnaga – teod vormivad inimest. Ka tänapäeva eksperimentaalsühholoogia väidab, et näiteks need lapsed, kes ei kontrollinud iseenast, olid täiskasvanuna valdavalt impulsiivsed, ebausaldavad ja mittesotsiaalsed, olles pidevalt konfliktis oma ümbrusega. A. Caspi sõnadega: laps on inimese isa (Allik 2009).

Kasvatusega antakse edasi kultuuriväärtusi

Kuni 18. sajandini tähistasid ladina *cultura* ja selle rahvuskeelsed tuletised kultuurset inimest, kes oli haritud ja kasvatatud. Pierre Bayard on defineerinud kultuuri kui oskust orienteeruda.

Mitte see ei ole haritud inimene, kes on lugenud ühte või teist teost, vaid see, kes teab, et need moodustavad terviku, kes suudab selle tervikuga hakkama saada ning üht elementi teise suhtes paigutada.

Doris Kareva arvates on kasvatus tee, mis viib kultuurini: kasvatus viib meid mõtestatud, mõistva, avara ja hooliva, väärtustest lähtuva elu juurde. Kuidas? Klassikaline pedagoogika õpetab, et kasvatuse ülesanne on anda inimesele juurde midagi sellist, mida tal sünnipäraselt ei ole. Sündides oleme puhtalt bioloogilised olendid ja alles elu jooksul võime täita oma vaimse tühjuse kultuuriväärtustega – üldnimilike, kõigil aegadel oluliste väärtustega: õigluse, aususe, heatahtlikkuse, mõõdukuse, meeolekkindlusega jms. Kui me need väärtused omandame, saamegi rääkida isiksuse olulistest omadustest, tema personaalsusest.

Erich Fromm näiteks hoiatab otse sõnu, et meid ähvardab kultuuritraditsiooni katkemise oht, kui me ei anna edasi teatud inimlike omadusi. Kui järeltulevatele põlvedele jäävad inimlikud omadused tundmatuks, laguneb ka viie tuhande aastane kultuur, isegi kui teadmised on edasi antud ja arendatud.

Ausust, sõnapidamist, õiglust, heatahtlikkust, abivalmidust, enesevärikust pole meile sünnipäraselt kaasa antud, meie sisemisteks väärtusteks võivad nad saada vaid kasvatus ja õpetuse kaudu. Seda Aristoteleselt pärit teadmist on kõik ajastud aktsepteerinud.

Aukartus ja aated

Laps ei saa kasvada inimeseks, kui tal ei ole pieteeditunnet, kui ta ei pea midagi ega kedagi kõrgemaks, õpetab Peeter Põld (1993): „*Pieteedita ei ole ühiskonda: ta on üks sügavamatest kasvatus ja kultuuri alustest. Kus tema puudub, tekivad vastandid – jultumus, häbematus, täielik vastuvõtmatum kõlbelistele mõjutustele. Pieteeti äratada suudab ainult see, kes seda ise tunneb. Kes ei pea mingit asja kõrgeks, kellele ei ole miski püha, kes teeb kõik pilke ja oma vaimuteravuse katseobjektiks, see ei kasvata lugupidamist, see kaotab selle ka ise.*” Peeter Põllu arvates tuleks lapsi teadlikult juhtida aadete juurde.

Uurimusest „*Rate'i* põlvkond ja demokraatia” (2006) selgus, et ligi 44% 14–15-aastastest noortest eelistab elada mõnes teises riigis. Ehk peab tõesti igaüks ise kogema, mida tuhanded kodumaast ilmajäänud on läbi aegade kogenud – nimelt, et isa maa (isamaa) ja ema keel (emakeel) pole tühjad sõnakõlksud, vaid hindamatu väärtus.

Aated teostuvad ja elustuvad üksnes siis, kui on olemas aatemehed, kelle poole aupaklikkuse ja lugupidamisega alati ja igas olukorras üles vaadatakse. Peeter Põld oli kompromissitu eeskuju mitte ainult oma õpilastele, kolleegidele ja lastele, vaid ka võhivõrastele, sest tema sõnad ja teod olid kooskõlas. Peeter Põld ei olnud üksi, Hurt, Reiman, Kallas, Tõnisson, Liiv, Kukk, Lattik, Köpp – kõik nad teadsid, et maagiline imevõim on selles maakameras, mille me elame ja kus on elanud meie esivanemate pikk ahelik.

Rikkus ilma aadeteta on umbtee. Kui puuduvad aated, hakkavad laiutama jultumus, häbematus, kõlblusetus. Taasiseseisvumisel kuulutati korduvalt, et omand on püha. Mitte isamaa, inimesed, rikkust loov töö, vaid omand – surnud, hingeta asi.

„*Kui kaovad inimesed, kes juhivad kõlblusest, oleme otsas, olgu meil kas*

või kõige tugevam sõjavägi, parimad ülikoolid ja rikkaim majandus,” kordab Sokratese õpetust ka Peeter Põld.

Kümmekond aastat tagasi kirjeldas üks poiss oma unistuste kodu selliselt: „*Minu tulevane maja on 7-korruseline ja asub linnast väljas. Minu majas on 80 tuba ja 34 salakaamerat, nii et maja on valve all. Mul on 14 autot ja 350 m pikune autode katsetamise sõidurada. Sellel võib niisama ka sõita*” (Mürsepp 2005).

Lapse unistused peegeldavad meie esiväärtusi: varandust, edukust ja tarbimist.

Kasvatus juhhib enesekasvatusele

Niisugust nähtust, kus kasvandik hakkab ise, teadlikult enda juures midagi kujundama, nimetatakse enesekasvatuseks. Tegemist on inimese püüdlusega arendada välja omadusi, mida ta ise väärtustab.

Tsiteerin Lembit Öunapuud (1989): „*Igapäevases kasvatuspraktikas võime märgata, et umbes 12–15 aasta vanuselt hakatakse endas kujundama ihaldatud omadusi, näiteks tahtejõudu, julgust või mingeid füüsilisi näitajaid. Iseend pannakse proovile kõikvõimalikes situatsioonides, sunnitakse end käituma teatud viisil. Seejuures võib ette tulla isegi veidrusi: seistakse tundide viisi ühel jalal; ei vastata pikemat aega ümbritsejate küsimustele; sooritatakse arvutuid kordi üht ja sedasama liigutust. Kõike seda tehes arvavad õpilased ise, et see kasvatab tahtejõudu, iseseisvust, visadust. Kui küsida, miks nad nii teevad, on tüüpiline vastus: „Kasvatame iseloomu!”.*”

Kasvatuse paradoks

Inimene saab inimeseks alles kasvatus kaudu – see on klassikalise pedagoogika alustõde. Just kasvatus peaks tõstma inimese kõrgemale bioloogilisest olemisest ja istutama temasse vaimuse (kultuuri). Kasvatuse sihiks on vaba enesemääratlusega, iseennast leidnud inimene. Vabadus on kasvatusel lõppsiht, mitte lähtepunkt.

Laps vajab teel vabadusele juhtimist, sest tema loomuses on nii tugevad vastuolud, et ühe osa vabadusele on tingimata eelduseks teise osa allaheitmine.

Inimene arvab end sageli vabalt talitavat siis, kui ta laseb end määrata välistest oludest; tegelikult algab vabadus alles seal, kus valitseme iseenda impulsse ja toimime sisemiselt omaksvõetud väärtustest lähtuvalt. Iseloom avaldub selles, kuidas valitseme oma meeli ja kirgesid.

Kui laps on väike ega ole võimeline oma tegude eest ise vastutama, peavad seda tegema täiskasvanud. Last tuleb juhtida läbi halbade ja ohtlike olukordade seni, kuni ta suudab seda lõpuks ise teha. Välistest mõjutusvahenditest sisaldavad ka sündi. Sisemisele vabadusele kasvab laps välise sunni kaudu – selle kasvatusel paradoksi sõnastas Immanuel Kant.

Kirjandus

- Allik, J.** (2009) *Psühholoogia keerukusest*. Tartu.
- Aristoteles** (1996) *Nikomachose eetika*. Tartu.
- Hurt, J.** (1907) *Elu valgus*. Tallinn.
- Keltikangas-Järvinen, L.** (2009) *Temperament ja kooliedu*. Tallinn.
- Lewis, C.** (1987) *Pahareti kirjapaun*. Tallinn.
- Lewis, C.** (1992) *Lihtsalt kristlus*. Tallinn.
- Lihhatšov, D.** (1993) *Playback. Hommikuleht* 6. nov.
- Mitchell, B.** (1988) *Morality: religious and secular*. Oxford.
- Mürsepp, M.** (2005) *Lapse tähendus eesti kultuuris 20. sajandil: kasvatussteadus ja lastekirjandus*. Tallinn.
- Põld, P.** (1993) *Üldine kasvatusõpetus*. Tartu.
- Saat, M.** (2004) *Surija üksildusest*. Tallinn.
- Öunapuu, L.** (1989) *Enesekasvatus. Loenguid pedagoogikast*. Tartu.